

ЭКИ ЧУРТТААРЫ БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

● АМЫДЫРАЛДЫҢ ААК-КЭЭГИ ●

Республиканың чак-чагыргадан кожуун, сумуга чедир доктаал-шиитпирлерин үндүрүп, хемчеглерин ап турарын эскерип турар бис. Ынчалза-даа байдал чөлөк экиживейн, оон огулуг чүө чүө үнмейн турарыл, амыдыралдың бо берге үезин канчаар ахыш эртерил, чонун чуртталгазын канча өрү көдүрүп алырыл деп айтырылгарга хамаарыштыр бодумнун хостуг болгаш шыны дилээн бодалдарым бикидим.

Чоокта чаа Кур-Чернин суму чагырга даргазы Валентин Курбатаевич Оор-жак-биле ужуражып чугааштым. Оларнын, ажил-ижинин, чонун амыдыралын бөгүнгү ниити байдалын номчукта таныштырай. Бо чүдде айтылган барым-даалар, сан-чугаайлар шутту үндениниг, боттут чуртталгадан алган дээрзин манаа айтып каайн. Кур-Чер дээрге Кызыл кожуунда ады-сураа дыкнаалбастан "Тиелге" совхозтун төвү, республика база бир улуг суурларнын бирээзи турган, ажилчын суур чүө.

Чүө-ле кончук дүвүрөп чүнү бижип турар юки боор деп номчукчулар болай бээр чадаас. Ийе, шын харын. Бүдүн чуртта, Россияда, бистин республиканын тыа суур бүрүзүндө чонун амыдыралы берге байдалда. Та кайы черде, үш дугаар чурттагы бүрүзү чик "хөлгели" чүө, дыкнааган, бисбес мен. Улуг-Хем кожуунун "Торгалы", Барын-Хемчиктин "Дөң-Терезин" (Беш чыл), Кызыл кожуунун "Көк-Тей", "Даң-Халазы" совхозтарнын удуртчулары ажил-айтырларын саң-хөө байдалын сандарып, ниитини өңчү-хөргөнтү болуп машина-техниканы, мал-маганын хуужулап алгаш барганын республиканын массалыг-информация чеп-сектеринге дамчылып, чырыштырду. Ынчангаш булчү бүрүзүндө чонун чуртталгазын кылап-тас дээрге үндөзүн чок болгу деп. Чижээ, Тывага ады-сураа бидилгип турган "Тиелге" совхоз мынчаар хоосурап каарын кым дүжээни?... Дүвүрээринин барым-даазы бар ышкажыл.

Кур-Чер суурга көдээ ажил-агыл чоруду, культура амыдыралы чогулмалыг турда, арга-дуржулга солчуру-биле Тыванын ол-бо кожуун-нарындан, хоорайлардан, ыраккы-чоокку даштыкын чурттардан артистер, чогаалчылар, клуб ажилдакчылары, Америкадан туристер, жока-ыс моолдар үзүктөл чок аалдап кээп, концерттерин, ужуражылгаларын, семинарларын, өөрөдигерлерин эр-тирп, тус черин чон-биле ужуражып, таныжып, чугаашкаш чоруп турду. Бо бүтү ол үеде аймак-сөөк кижилерин арасында харылзаа-нын, найыралын быжылга-рынга, аныктарын күш-ажыл болгаш культура талазы-биле кижизидеринге улуг идигин берип турганын чугаажок.

Бөгү Кур-Чернин чурт-талгалары, "Тиелге" совхозтун ажилчыннары

рынок үезинде улам сайзырап, амыдыраа хамаанчок, кайы-даа черлерден дора экономиктиг буураашкын-нарга таваржып, берге чуртталганы чонунуң нэз кезин медегер билип эгелээни манаа айтып каары артык эвес. Сумунун болгаш ажил-агылнын социал-экономиктиг хөгжүлдөзү сандарып, түрөнгү байдалда келген. Суурда 353 өрөгөдө 1879 кижичи чуртталга турар. Оон иштинде пенсионерлер 403, өөрөдигерлер — 483, арткаары нэз чөт-пестер. Ажил чоктар 379 кижичи санаттып турар. Совхозтун душкени-биле сумунун чонун "акты-биле" хуу амыдырал-е шилчээ. Ажилдап турар кижилер дээр-ле эмчилер, башкылар, культура ажилдакчылары база каш сангыг арттар болуп. Тус черде культура-массалыг хемчег-лер чоруттунмай турар дээр болза, шынга дүүшпейн баар. Клубта эвээш-биче-даа бол, яныз-бүрү чаа улангыш-кынарлыг оюн-тоглаа кез-жээлери, ужуражышкынар эртип турар.

Суму чагыргазынын даргазы Валентин Ооржактын чугаазы-биле алырга, 2000 чылдың баштайгы хүнде-ринден эгелээш, 2001 чылдың май 1-ге чедир назылап-кы-раан болгаш чедимес амы-дыралдыг кижилерге адрес-тиг дөткөмчө кылдыр ни-ти-биле 600 кг. тарааны улеп берген. Чонга чедирген ачы-дузанын деңизинин аар-чыгын номчукчу боду сай-гарзын. Кожуун, республика хемчээлиг буяныг дуза, дөткөмчө көргүзүр ужурул-организациялар кылдында артканы элдептиг. ТР-нин Чазаа, кожуун чагыргазы бөдүн чурттакчыларын социал камгалаары күштөлдиреринге кичээлгеини уг-ландырып, бодунун удуртул-газын адаанда турар албан черлеринин ажилын шыңгы-контрольга тургууса эки ышкаш-тыр. Ажилды эренгей тутарга, чуртталга "кудур-гайлап" турбайн канчаар. Албан, организация черле-ринде удуртчуларнын, кадрларын бүгү талазын анализтээр, эртем-билиин, мезү-шынаны, ажил-ишчи-зиден эгелээш өөрөнип көөрү, кадрлар-биле курла-выр ажилын чорудары кү-зөңчиг. Кандыг-даа албан-дузалаа кижини хулээп алырда, оон бүдүжүчкө, бедик даалганы ууш ышдаар бе дээр чөкөжиктү чүдүлгөргө кичээ-гей салыры чутула деп бодаар мен.

Бистин суурувуста сөөлгү үеде бөлүгөжип алгаш

арагалаар, кем-херек үүлгө-дир чоруктар көвүдөп, корум-чурум баксырап бар чыдар, оон уржуундан кижиниң ка-дыннга хоралыг үүлгөдигер-нин саны көвүдээни чонун чүдүрөдиг эгелээш социал чидиг айтырылгарын бирээ-зи болуп турар. Чижээ, Кур-Чер участок эмнелгезинин ажилдакчызы Е. Кууларнын меңээ тайылбырлааны-биле алырга, 2001 чылдың бирги кварталында арагалаашкын-ны болгаш яныз-бүрү чыл-дааганнарнын "хайы-биле" этеткеш, балыглангаш — 18, ышлары багай арага аймаанга хорананганш 3 кижичи эмнел-геге кирген. Факт-барымдаа-лар арны-бажыыста көстүп турда-ла, чангыс дашка ара-га арын-нүүрүстү чүө орнап турар бис, чонум? Криминалдыг кемдээшкын-нерин хыналдазын кым-даа кылбайн турарынын чылда-гааны — суурнун чурттакчы-лары бот-боттарын таныжар, дөргүл-төрөл болганынын уржуундан үлүгеткен херек-терин чажыржыр, камгала-жып турарында-дыр. Хо-муд-негеделер чогуур албан черинче кирбейн, херек үлүгеткен кижилер кандыг-даа харысалга онаашпайн, хостуг чоруп турары — ко-рум-чурум айтырыл хыналда-дан үнүп бар чыдарынын херечизи-дир.

Устүнде адаттыгын аран-галаашкынарнын кем-херек-терин үнгөн "дазылы" кайда чаштынып чыдарыл? Бир талазында, Кур-Черде чи-жен садыг-саарылгазы нег-терини кижилерге хоумданжы-бооп турар. Арын-нүүрүн оскунган, ажи-к-кончаа сү-рген, чазы-хотпак кижилер, чангыс чер-чуттулгарына ол-бо арагалар-биле Кызылдан эккеп алганын техниктиг спирт, арага аймаан аар өртөккө садыглап, бодунун чонун хосуннап, бажын төрөдип, оларнын хлеб садып чир каш "борбак" акша-төгерин чып ап, хуузунда байып, суурнун амыдыралына берге байдал-ды тургускан. Ынчангаш "адестерин" чидирерин талазы-биле хемчеглерни күштөлдирип, хоойлу эзугаар шынгыш шийткел оонарынга чедир ажилдарын чорутса эки алпарган. Манаа хамаа-рыштыр ТР-нин Чазаа бо чылдың март айнын төңчү-зүндө "Алкоголизм-биле де-мисел болгаш шынары багай арага аймаандан хоранангыр чорукту бодурбазынын тала-зы-биле" айтырыгы чугаа-лашкан болгаш чогуур док-таалды хулээп алган болгай. Арбан, суму, кожуун деңке-

линг чедир бо "чутула" доку-ментини күссөлдөзү дээр ажилдаары күзөңчиг.

База бир чидиг айтырыг-ларнын бирээзи — суму девискээринде туттун-ган социаль-бюджеттеринин, тодаргайлаарга, Култура бажынынын, "Хүнчүгөш" асли-сидиктин, музыка шко-лазынын, эмнелге черлеринин оран-саваларынын одалга системасы элп эргижирээ-нинден бо черлерге чыгып чедир келбестөөн. Ында бичим чаштарыс, эмчилер, башкылар кышкы үеде "кон-чуг берге шыналдаларын" шыдажып эртип турлар. Устүнде адаттыгын култура, албан черлерин төпчүткен одалгадан аңгылап, ботта-рын чанынга тускай одалга системасынын төлөвилелин чогадып кылып алыр талазы-биле дилеглерин кожуун деңгелинге чедир мурунку чылдарда хей удаа тургузуп келген-даа бол, тус черин боджеди акша-төгерикке муңгашталгаш, бо хүннерге чедир кышка бөлөткөл айты-рынын шийттирилп чадашкан.

Сөөлгү үеде сумунун болгаш совхозтун хөгжүлдөзү доктаап, сандар-п, түрөнгү байдалда кел-генин суурнун чонунун бир кезээ ажил-агылгы эвес, сула салдынып, азырадыкчы хөөндөн уштунуп чадашкан, кыжын оодаар ынаш-дажын бөлөткөл албаанындан дү-нө-хүндүс дивейн, албан черле-ринин, организациалар де-вис-кээрлеринде төккөн хөмүрү дажылгап, оон-көзүн салып, борастанып кыштар "кажар аргаже" шилчээ. Бо айты-рыгын эде көрзе кандыг ирги дээр, 1996 чылдын күзүн чүө, Кызыл кожуун чагырга дар-газын социал-политика тала-зы-биле оралакчызы Э. Күжү-геткин кабинетинге кирип, ужуражып чугаалашкан.

— Бистин чокувус хөмүр садып, сөөртүп алырынга дыка бергедежип турар. Кур-Черге (суур төп) хөмүр-дас садып-сайгар конторадан тургууса кандыгыт — дидим. Бүтпес чорду. Ам канчаар, ол-даа ынды-дыр дээр сеткил-дик кылгызы-биле эске-бир бодалым эдерегш чоруттум. 1996 чылда ышкаш-тыр. (Ут-кан-дыр мен. Астор). ТР-нин Президентини Ш.Д. Ооржак "Тиелге" совхозка чоруп тургаш, Кур-Чернин социал-экономиктиг хөгжүлдөзүнүн талазы-биле Тыванын Чазаа кандыг-бир доктаалды чөп-хулээп алыр дээни чон улуг өөрүшкү-биле уткуп ал, бо дугайында онза шийтпир үнүп, чуртталга эки талазынче эгли бээрин четтикпейн манап турду. Ол шын бе, азы меге бе? Суурну чаартып, совхозту орулгалар ажилдаар кылдыр катал хөгжүлдөзүнүн меха-низмдерин ТР-нин Президе-нтинин хулээп алырынга бөлөткөл турган доктаал,

айтырылгарын маймы барын, ол үеде Кызыл кожуун чагырга даргазынын эконо-мика талазы-биле оралакчызы турган В. И. Егорова менээ бүзүредип чугаалаанын ут-паан мен. Соңуугаачал бол-гаш черле чүвенин шынгыга чедер күзөлим күштүг. Устү-нде бижиттинген чүлгө хамаа-рыштыр херектин ужурун билип алыры-биле 1994-98 чылдарда Кур-Чер суму ча-гыргазынын даргазы К. Д. Оюнга ынчан ужуражып чугаалажырымга, үстүкү черлерден келген танмалыг бижикти көргүскөн чүө. Чонумга хензиг-даа бол, дуза чедирерин кызып дуураа күзөлдөм ынчаар-ла бүт-пейн барган ийин.

Кур-Чер суурда амыды-ралды кулак-биле дыннап, карак-биле көргөш, буурап дүшкөн "Тиелге" совхозка хамаарыштыр республика деңгелинге чедир хемчег-лерин албас, оон чонунга дузалашпайн, айтырыгын маажым шийтпирлээр болза, моон сонгаар манаа амыды-рал-чурттаары улам берге-дээр деп түнелди үндүрзе чогуур боор.

ТР-нин Президентинин чонга болгаш Тыва Республи-канын Дээди Хуралынга (парламентизинге) Айытка-лында бижээни мындыг: "2001 чылдын республика бюджет-динде социал адырнын ту-дурларын хөгжүлдөзүнүн көргүзүлгө камгалаары-нын үндөзүннери салдын. Улут-биче объекттер-нин түдүн элээн хей көдээ суурларга бо чылын эге-лээри көрдүнгөн" дээр болду. Ынчангаш "Тиелге" совхозта саазын кырында тургустунуп келген берге байдалды билип, сагыш са-лып, өөрөнип көргөш, 2001 чылда ТР-нин Чазаа Кур-Чернин экономиктиг хөгжү-лдөзүнө күрөө дөткөмчөзүн көргүзүп, тускай доктаал-шиитпирни ажилдап кылгаш, оон күссөлдөзүн дарый чедип алырынга бүзүрп артыыс.

Хүндүлүг Президент Ше-риг-оол Дижикчиович!

Чонун социал хереглени-ге акша-хөргөңгү кээп турар болгай. Назылап-кы-рааннарга, амыдыралы тү-рөңгү кижилерге, тиел-гөжилерге кандыг-даа боттут, буяныг дуза бо сөөлгү бүдүн чартык кыл дүрүзүндө көр-гүстүмүн. Ынчангаш ха-рылзаа, аргыжылга болгаш бо чүдүлгүн үстүнде айтылган айтырылгарыска харыдан берип, оларны таарымчалыг кылдыр эчизинге чедир шийтпирлөп бээр-биле дуза-лажып көөрүңерин диледим.

Бистин суурувуста амы-дыралды канчаар өрү кө-дүрүп алырыл деп айтыры-га хамаарыштыр мындыг бодал, саналды мен.

Тус черде, "совхозта" бар курлавырларга даанып, келир

үеже хөгжүүрүнүн оруунче үнеринге демниг күш, удур-тукчу бүрүздөн төрөөн чонун дээр сагыш чоаашкын, ажил-ишти дээштиг кылд-чү шын оргнизаастаары, амы-дыралче чүткүүшкүнү үе-шаанда дөткөңгү күзөңчиг. Чөлөзшөлгөн Чөдөринин дөлгөм хову-шөлдери тараа өстүреринге, мал-маган азы-рап тударынга чалааттыган. Ынчангаш черин болбаа-зырадылганын кичээлгеини угландырып, амыдыралдын аак-кээгинге алыспайн, ар-бай, суладан тарып, огород ажылын Оңгачага, бажына-рыс чанынга хөгжүдүп көрүзүссө чүт? Суурувуста ынды-ла ырак эвөсте турар арга-эжимистин ынаш-дажын ажиллап, ону бөлөткөш, чонга садып, ситен-ширбиш кескеш, акша ажилдап алырынын оруктары бар. ТР-нин Чазаанда үстүнде айтылган чөтпестерге хамаарыштыр мээр санал-оонам дыннаар дээр күзөлдиг удуртукчулар бар чүө. Бо материалды апрель айнын эгезинде-ле "Шын" солунун редакциясынга дужаап каанымны оларга дыкнаткан мен.

"Совхозтун" салым-чолун шийтпирлээр сорулга-биле 1998 чылдан эгелеп, журналдар дүктүг турган болза, "тазаргы дег" болду. Амыг үеде чон куруненин каттышкан бүдү-рүлгөзү кылдыр катал тургу-зар деп саналга каттыжар мен. Устүнде чугааладым, бо айтырыгын маажым шийт-пирлээр болза, шимчээр машина-техника чок артма-рын барымдаалары бар. "Ад-рестерин" уузткаарыга хамаарыштыр бодалым мын-дыг. Суурга эзулуп-ла күрөө садыны ажиткаш, чик өртөктөгү арага-дарыдан киир сөөрткөш, аргалыг-ла болза 100-200 грамм кылдыр күт-каш, чонга сүмөлөп көрзе кандыгыт! Одалга система-зынын сууртоп ажилдарын, харылзаа, аргыжылга айты-рыларын ТР-нин Чазаа шийт-пирлөп беритеринге бүзүрп каалынар. А корум-чурумун тус черде ажилдап турар албан чери дорт харылаар апаар. Устүнде бижиттинген нарын айтырылгары болуп чогууру-биле шийтпирлөп бээринин арга-курлавырлары кандыгыт деп чөптүг айтыры-га даа катал тургустунуп келбес кылдыр чурттакчы чонун ажил-биле хандары улуг хемчээлди, дээштиг хемчег-лерин амыдыралга дарый боттандыраары үе негеп турар.

Эки чурттаары боттары-ыстан хамааржыр. Кол-ла чүүл болза, бодун боду хандыртынып шыдаары-дыр. Кижини турушту, оон чагай мезү-шынаны, арыг арын-нүүрү, чалданыш чок тура-соруу эки чүдүлгө кылдыр. Танаа ЧИДЕН.

Динара ҮНДҮҮЛҮЙ.

Чаа-Хол суур.

БИСТИҢ-БИЛЕ КАДЫ

Ады-чурттуң Улуг дайынын чылдарында иелер огулдан, урулгарынын адазындан меңээ манааш, "кара чагаа" алгаш безин оолдарын, ынак экин кезээ мөңгөдө манап чораннар.

Ам бо хүннерде шериг албанындан оглун "демир-хааржакка" уткуп алыр кончук берге үле иелерге таваржып турары — эи-не дедир эгиттимес чидирит. А төрөөн незинге оглунун мага-бодун хулээндирерин — кандыг-даа от, суг, хай-халапты эртип каапкан бижыг туруштуг кижиге дөмө-ле дыка берге хулээлге. Мындыг хулээлгелер келген гардылгыч дөтөнтөгүзү Эльдар Джаналиевич МУРСАЛИЕВ-биле "Шын" солунун ажилдакчылары Айлаң Даржаа, Айлаң Монгуш чугаалашпаныр.

— Бодунарнын дуга-йында таныштырып көрү-рем.

— Мени Эльдар Джана-лиевич Мурсалиев дээр. Рязан хоорайда В. Ф. Мар-гелов аттыг агаар-десант шеринин институтун доос-кан, гвардиянын лейтенан-тызы мен. Азербайджан на-ционалдыг өг-бүлелиг, када-йым орус сөөктүг Светлана дээр, оглум Андрей 2 хар-лапкан. Алызында шериг ажилдакчызы кижинин өг-бүзөинге төртүтүгөш, өскөн мен.

— Эльдар Джаналиевич, кайың шериг албанынче ааттанган силер?

— Россиядан, айтырым — Ам ажилыңар азы шериг кезөөнөр дугайында болгаш Тывага келген алба-ныңар дугайында чугаалап берип көрүрөм.

— Россияжи шеригниң

119 дугаар парашют-десант полугунда хулээлгем эрти-рил турар мен. Шериг барган, барбаан-даа эр-жиски бо шериг кезөөнүн дугайында кончук эки билер деп бодаар мен. Бо, шериг полугу дээрге тер-гунериниң тулганнары азы шериг албанынларнын эң-не эң дээрелери хулээлге эртирер шеригниң хевир-дир. Полкта эң-не шыларга-гай кижилерин разведчиктер ротазында чыгган. Дайыныг байдалга анаа чүтгө 60 хире, а тайбын үеде 30 хире кижичи бактааттынар. Ынчангаш ам ротаже тулган дээр спорт-чулар, эң-не угаанынгар, мезү-шынны-биле өскөргөш улегер чөкөжикти, орустан болза "черин дузу" (солъ зем-ли) дээр оолдарын (авт-тыва-лар болза эрини эреси) бээр шилип алыр.

Ындыг оолдарын бирээзи

силерин чангыс чер-чурт-тунар Ас Джаналиевич Монгуш турган. Ол тергунериниң ротажи диктен разведпро-тажи 1 дугаар часпас адыг-жызы кижичи. Мен беш чыл иштинде шериг институдунга өөрөнгөн кижичи дир мен. Астың дужаап турган нор-мазын мен черле күссөдип шыдавам мен дээрзин силер-ге шыны-биле чугаалай. Мындыг ховар солдаттын мөчүзүн незинге хулээдир үле меңээ дыка харысал-галыг ажил, берге үле, кезөөнүн мурундан бедик үнелеп деп бодап көрдүм.

— Чангыс чер-чуртту-вустун кандыг байдалда мөчөөнүн каксы чугаалап бээр силер бе?

— (Улуг тынгам) Ол хүн, май 30-де, аш-чөм, суг бол-гаш ок-чөпсөк дамгылап алыры-биле Ведено хоорайже ээлчеглиг үнүүшкүнү кылган бис. Ажил-херекти чедимче-лиг чогулду алгаш, ээп чанып олуга кедеге таварышка-ныыс ол. Ас разведчиктер ротажинын тулган адыгжызы болгаш колонанын бажынга чораян. Чечен адыгжынын аткан бир дугаар огу Астың өлүмүг черинге дээр, улуг каражага чидирген. Ийи шак үргүлчүлгүн чечен дээрбечи-лер-биле болган бо тулчууш-кунга бир офицер, ийи солдат чидиргип болганыс ол.

— Эльдар Джаналиевич, силер азербайджан наци-оналдыг болганыңарда му-сульман чүдүлгелиг ыш-ка-жыл силер. Бо дайында хамаарылганар кандыгыт?

— Бистер бо дайында шажын-чүдүлгө, аймак-сөөк ылгажып эвес, а чонун дээр-бечилери-биле демисежип турар болгай бис. Чечен дээрбечилерин холундан бо дайында кады төрөөн акымын база оскундум. Ас дээрге бир чыл чартык үргүлчүлгүн чөптүг эвэс бо дайында маа-дырлыгы-биле мөчөөн 2738 дугаар оол-дур.

Чечен дээрбечилер чүлге өскө чоннарга эвес, россияжи чакырга тургустунган суур-ларнын чурттакчыларынга, "федералкаларга", (бистерин

ынаа дээрлери ол), боттары-нын чаш ажи-төпүңге безин дыка каржы хамаарылгалыг. Моон мурунда чылдарда миналыг шөлдөри хынары-биле инектерин сүрүтүп турган болза, ам олар кыр-ганнын, бичи чаштарны ажыглаар апарган. Ынчангаш кожа чыдар суурларнын би-чии уругларын күш-биле сүрүп алгаш баргаш, шөлдү эртери-биле мурунку оду-рулга чоруурунче оларны албадаптарлар. А бистин россияжи солдаттар миана салбас-даа болза, дээр-бечилер боттары салып каан болур-дур ийин. Ол коргунчу чүдүлү хажызындан көөрү берге-ле.

— Чечен хамаатылар-нын силерге хамаарылгазы кандыгыт?

— Чонун хей кезин дайындан чөгөп төнүп, туруп-кан. Дүргөн дайынын соксак-каш, тайбың амыдыралче кирерин күзөп, биске шыдаар шаа-биле дузалашып турар-лар хей. Ынчалза-даа 60 харлыг кадалар арасында дүне боо тудуп алган адыжы, хүндүс хүрээде кээрденгич шугагачы апарган оорлар база бар. Оларны илердери дыка берге болганындан дайын узамдыгып турар деп санаар мен. Оон ынаа эвээш сангыг тергидекилер хей-хөй кижилерин акша-биле садып ап турарындан дайын даа уламчылап турары ол. Чүлге чечен чонун күжү, сеткили-биле болган чүө болза, дайын шагда-ла төнүп каар ийик. Чогул бөдүн чечен чон дайында улур, тайбың амыдыралче чүткүл-дүг.

— Силер бо дайында дилеп тургаш чорутканыңар ол бе?

— Чок. Мен, бо Ас дээр, өскө-даа оолдар шериг хулээлгелиг улус-тур бис. Бисти кайнаар чоругузар болдур, ынаар чоруп олупар бис. Ол бистин ыдык хулээлгевис-тир, ынчалза-даа шериг кижини күзөп албан өөрөнип көөр апаар.

— Астың дугайында сактыпталынар...

— Чоокта чаа май 14-те Астың 23 харлаанын демгел-леп турдууш. Инек соккаш, ээттеп шаг болган бис. Ас эш-өөрүнүн хүндүлгөзүн кижичи болгаш шаавыс-биле байрлап турганыныс ол. Ол мага-бодунун мөге-шырааны болгаш угаан-бодалынын дөлгөргөңгөиниң талазы-биле эш-өөрүңе үлгөргөш, бодун улус аразынга эртип ап билер кижичи. Ас спортчу хевир бүрүзүңге бедик көргү-зүлгөңү көргүзүп, шыларгап турган. Астың узуну 198 см кижичи болгай, мен оон чавыс мен. Чогул бичи дүрт-сынын оолдар бар-даа болза, оларны кошпак деп болбас. Олар дээрге кончук хей тускай шийлгелерин эр-кеш, дүрт-сыны 2 метр ажыг-даа оолдарны ажи-ап каапкан болгаш бистин полка келген оолдар-дыр. А Ас оолдар-нын улегери турган кижичи дир ийин.

Бистин полкта Хүндүлөл самбыраы, Хүндүлөл дептер болгаш тураскаал бар. Хүн-нүн-не 22 шакта маадырлыгы-биле мөчөөн солдаттарга ал-дар кылдыр чыскаалды кы-лып, боодан даашташкыны кылып, эзулалды эртирер бис. Ас бистин ротадан маадырлыгы-биле мөчөөн үш дугаар маадырыс-тыр. Ын-чангаш бистин чүректери-висте кезээ мөңгөдө өшөс шериг сылдыс болуп артан чонун огул-дур. Бир эвес бо улуг чидирит эвес болза, Ас-биле магадангыч тыра бой-дус чурумалыг Чыаа черге келгеш, Улуг-Хемге эштип, балыктаары-биле кээр турган боор мен деп орук ара бодап чоруп олурдум. Ынчалза-даа Ас бистин-биле кады дээрзин утпаалынар.

КОЖУУН ХҮННЕРИ

Июнь айның эге хүннеринде Тес-Хем кожуунун девискээринин Эрзин кожуунун үндөзөлтөтпирин тургустунганындан бээр 60 чыл оюнга тураскааткан кожуун хүннери бедик организастыг, сагыш-сеткил билиштеринин байдалыга болуп эрткен.

АЖЫЛ-АГЫЛ ЧУГАА

Шаг-шандан на кожа-хелбээ амыдырап-чурттап келген ийи кожуунун социал-экономиктиг хөг-жүлдөзүн амгы байда-лыга хамаарыштыр чутула айтырылгарын сайгарып чугаалашкан.

Эк ылангыя Эрзин кожуунда чонун ажилга тургузар төптүн директору Бизза Самбууун чугаазы ажил-агылгы улангыш-кынын болган. Чогуунда ажил чок кижилерни чакы-тарылга, хой кыргылдазы, чуулдазы, ситен кезидеги, күсүк дүжүт ажаалдазы дээр чөкөжикт ажилдарга канчаар хаара тудуп ап болурунун арга-дуржулга-зын кончук соңуурганчыг кылдыр чугаалап берген.

СҮМЕЛЭШКЕН

Самагалдайнын суму чагыргазына ийи кожуун

нун хоочуннарын төл-ээр ужуражып сүмөлөш-кенер. Ужуражылганы ай-тырып, хары аяны-биле хо-очунар чөвүлдеринин дар-гал

ДЕЛЕГЕЙ — ЭРТКЕН НЕДЕЛЯДА

Седен ХЕРТЕК.

ЧЫДЫГ — ЧАШПАН

Ажылгал чок октааттыг
Ажыл-дегем, хову-шөлү
Чыраа талдан бедик үнгөн
Чыдыг-чашпан шыаа үндү.

“Мал-даа чивес, куш-даа
дегбес
Магалыг-ла үнүш-дүр” — деп
Эге баштай бичи шаамда
Элдесинип магадаар мен.

Алызындан
сонургааштын
Адын-сыын уктап көрдүм.
Орус дылда Конопля чашпан.
Очулгасы Чыдыг-чашпан.

Чымчак черден өзүп үнөр,
Чырык тыртып күнчө
чүткүр.
Дамды сутну соруп алыр
Дамдыларды дыка күштүт.

Чайнын изиг халыынындан
Чалданыш чок четчил
өзөр.
Хардыг кыштын соотундан
Харыксырап баксыравас.

Ынчалза-даа чыдыг-
чашпан
Ынаныш чок сизген-дир он
Марихуана, гашиш ышкаш,
Наркотиктер барын
билдим.

Ону амзап тырткан кижик
Олут орбас, чыды чытпас.
Ийи караа дерлерин,
Ишти-хөөнү саймаарап
каар.

Алгыргылап,
кышкыргылап,
Аксы-дылы долгаа бээр.
Эди-кежи халыдап кээп,
Эмдик айт дег
шургагылаар.

Дурул келген чорумалче
Турулаар даа,
чөңгөзлөр-даа,
Диис ышкаш келгенчилеп,
Дилеп-сүрүп
чоруп-ла бээр.

Тыва чонум төөгүзүндө
Дыка чараш
чанчылыр хей.
Чашпан тырткаш, тенип
чоран
Чангыс кижик чорбаан чүе.
Виктор ДАНДАР.

БӨГҮН — НАРКОМАНИЯ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛ ХҮНҮ
“АМЫДЫРАЛДЫН ШӨЛҮ”. ОЛ ЧҮЛ?

Көдөз ажыл-агый бүдүрүлгелерин тодаргай программа чокаа хуужуктары Россиянында, бистип республиканы-даа эки түннелдерге чедирбей барганын билгир болгай бис. Оон түннелдерге көдөз ажыл-агый бүдүрүлгелери хоозураашкыга таваржып, кижилерин амыдырал-чуртталгазынын байдалы баксырап келген. Ажылдаар черлерин чедишпезинден дыка хей кижилер акша-төгөрик ажылдап алыр аргазын чидирип, түрүнгү амыдыралда чурттап турар. Кижик бүрүзү кандыг-бир бүдүрүлгө черин ажыдып, арат-тараачын ажыл-агыйнын кылып шыдавас-ла болгай. Саарлыкчы-даа, бай-шырак тараачын-даа ажыл-агыйлык кижилерде шоодай-шоодай-биле акшалар чыып алган кижилер санын-ла боор. Чиркейле алгаш көөргө, 500 баш хойлуг тыва арат кижик дикки, өг-бүлезинде 8 ажы-төлүт. Оларын 3-ү өг-бүлелүг, 5-и студенттер азы улуг класстарда өөренип турар. Өлүг-баштыг 3 кижинин акша-шалынын ажылдарда чүлгө кадайлары азы ашактары ажылдап турар, олар боттары база үш ажы-төлүт. Бо бүгү кижилерин ашактары чегерип, кепкереринге, студент уругларыне акша-төгөрик шилчидеринге, кайы-бирээзин өлгөзү апарза, 500 хой, өшкүндө күндө саап алыр 30 литр сүттен кирип алыр оругазы чедер бе ынаш? Малдын ажаалда-чегерилгезинге база өзөш өзөс чарыгдалдар үнөр апар. Мал ажылы кончуг берге болгаш кижик бүрүзү оон халбактанып шыдавас болгай.

Пенсия, пособие албас кижилер, ылаңгыя аныак-ескен, карактажыктар улуз чок өскүстөр, улуг аалдан хосталып келген кижилер канчап амыдырал-чурттап турары? Шак бо категориянын кижилеринин аразындан бирги ээлдеге оорлар, корум-чурум үрөкчилери үнүп болгай. Амыдыралы чегей, аштап чоруур кижилер боктардан чөм артынчыларын, идик-хепти-даа тып ап турарлар. Олар өкүт металлдарга хамааржыр алюминий, чөс, хола аймаан “чырын” колдунда-ла дооскан деп болур. Ынчангаш олар улуг, аныаа чок черлик конопляларын кара “кузуму” белеткеп, аш-чөмгө, идик-хепке орнап ап турар апарган. Ажылгал чок ара калдыган, чыдыг-чашпан үнгөн шөлдерин суурларда “амыдыралдын шөлү” дикки, алгап-йөрөп, байырлап турар апарганын укчуру-даа ында. Чер-чөм аайы-биле “амыдыралдын шөлү” дикки ол шөлдерин кижилер бот-боттары хуужудуп, өске кижилерин чагдатпастар деп, чамдык улус көөрөп чоруур. Ол чер Кууларын, бо чер Монгуштуу, өскези Ондарнын дээш-ле баар хевирлиг.

Кажан конопля сезону эгелей бээр, белеткекчи кижилер тайгадан каттаанып дег, күзүлдү-биле чоруп турар. Белеткеп кылдыган “кара алдыннарын” Саян артындан келген кижилерге дужаап, сайгарып өөрени бергенер.

Өртемденерин санап турары-биле алырга, чоокку 10 чыл хире болгаш конопля пластикаларындан кылган

баштайгы чик машиналар оруктарга көстүп кээр деп бүзүредип турар. Ынчан чер-чөмгө үндүр октааттыг машина сектери турбас болгаш ындыг боктарын хул кылдыр өрттедип, арыглап-аш-таарыга элтип апаар. Бир эвес өртемденерин оон бодалдары амыдырал кырынга бадыктаттып, коноплядан кылган машиналарын мунуп эгелей бээр арга тургустунуп келсе, конопляны ажыктып ажыдыры-биле оон культурулуг хевирлерин непередип өстүрүр үе ырак эвес болгу дег.

Республиканың Чер комитетинин кожууннардан тодаралык үндүргени сан-чугаргаларындан алгаш көөргө, черлик конопляны үнгөн черлеринин хемчээли оон мунгадан ажып турар, оон кол-ла үнүп турар черлери ажылгал-тынмаан тараа шөлдерин, оруктар кыдылганы, ээн кагдыган фермалар, кыштактар дээш, оон-даа өске черлерде таваржып турар. Эң хей сыйры үнгөн шөлдерин бир дөрбөлчм метр хире хемчээлде черлеринде 30 чедир үнүштер санаттынын турар. Ындыг шөлдер Улут-Хем кожуунун Сенек суггарылга системасында, Аржаанда, Чарыныг-Арт, Кара-Кужурда нити-биле 2220 га, Чаа-Хөл кожуунун Аргалыкты деп черде 285 га, Каа-Хем кожуунун Кундустуг, Бояровка, Бүрен-Хем ынчар 1800 га, Чөөн-Хемчик кожуунун Улут-Ховуда, Дагыр-Шемиде 1339 га, Кызыл кожуунун Шамбалыг, Кур-Чер, Эзбекке, Кара-Хаак ынчар 1405 га, Барыын-Хемчик кожуунун Аянгаты,

Бикитиг-Хая, Шектээр, Хемчик 1445 га болгаш өске-даа кожууннара таваржып турар. Чыдыг-чашпанның соо карангы деп чүвени чон медереп билгир чутула. Хүндө чөже-даа оон-биле халбактанчып, амыдырал турар болзусса, кижилерин кадынга чедирип кээр оон хоразы кончуг улуг. Ындыг турбуже наркотиктиг бүдүмдөр ажылгал, наркоманнар апарган кижилерин саны өзүп турар. Гашиш, марихуана белеткеп турар кижик-биле наркоман кижинин аразы чангыс базым дээрзин улуга чогуур. Ону белеткеп кылчып турар аныак-ескен, уруглар өттүгүл тыртып болгай. Эске эш-өөрлеринге сүмөлөп, таралып болурун айылы база бар. Оон көжээлзе хоойлу-агаа онаажып, шиит-тирип-даа турар болгай бис, ол хамаанчок амы-тындан чарып болур. Кедиз чыдыг-чашпан үнгөн шөл “амыдыралдын” шөлү эвес, качыгдалды, ы-сынын шөлү болбазын дээш чон ортузунга тайылбыр ажылын күтүлдирер үе келген.

Конопля үнгөн шөлдерин уузкаар талазы-биле Тыва Республиканың Чазаа доктаал-шиитилерин күлүп эш-келер чыдыг-чөмгө ашак-төгөрикте көрүп турар. Бир эвес бистер чыдыг-чашпан-биле демисел ажылын хүнүг, чангыс чыдыг-чөмгө кылдыр көрбей, доктаамал чорудар болзусса, бир түннелге кээп болур.

Чамдык эш-өөрүн чугаалап турары-биле алырга, чыдыг-чашпандан кылган марихуаны, гашишти ажык-

чарлы-биле тускай өрттөз доктааткаш, кижилерден хүлээп ап тургаш, уузкаар болза эки диккир. Бо таварылгада Саян артындан кээп, мөөнү-биле садып ап турар кижилерге удур хемчег алыр апаар. Ындыг таварылгада күлүп эш алыкчыларын аразынга конкуренция улгадып, ады күрүневис акша шоодайлары-биле чижик кайын шыдаар деп. Аргалыг-ла болза конопляны бодун дээш-тирип тура тыртып тургаш уузкаары кончуг чутула. Бо таварылгада база-ла акша-төгөрик негеттерин албан. Бо шагда халас ажыл чок-ла болгай. Эң-не чөм-челгил арга болза конопляны агротехниктиг аргалар-биле уузкаары таарымчалыг болур. Эге баштай сыпта турар чашпаннын кескеш, чып белгеш, өрттедир. Оон соонда ынчар аштап каан шөлү чарып, дазылдарын уузкаар. Бо таварылгада чер-чөмгө тускай механик-застаттыгнал отралдарны организаастары албан болур. Конопляны хикитиг аргалар-биле база уузкаар болур, ынчалза-даа бодустан дикти амытанарыга багай салдары чедирер.

Бир-тээ, Тыва Россия федерациясында гашиш, марихуана тардырыңга база бир баазы апарган чүе болганда, бүгү-ле аргалары ажылгал тургаш, конопля-биле демиселди чорудуп, акша-төгөрикте үндүрүп тургаш, чонун кадын, нацияны келер үезин камгалап алыры кол сорулга болур уужурул.

Виктор САЯ.

Журналистер конкурстары
КИРЖИП КӨРҮҢҮР

Журналист эң дээр ажылдарын Бүгү-Россия конкурсу. 2000 чылдың ноябрь 1-ден 2001 чылдың ноябрь 31-ге чедир журналистерин парлагга үндүргөн, ТВ болгаш РД дамчыштыр дамчыткан чогаалчы ажылдары дээш Россиянын ЖЭ-ниң шаңналдарын МИЧ ажылдакчыларынга база штаттан дашкаар ажылдакчыларга тылсыр. Шаңналдарын эң дээр чүүлдер, интервьюлар, репортажтар, тайылбырлар, очерктер болгаш өске-даа материалдар база уран-мерген фонографиялар болгаш чуруктар дээш тылсыр. Кирген чогаалдары ТР-ниң Журналистер эвилели 2001 чылдың декабрь 15-ке чедир кирер.

Инвалидтерин айт-рыгларын чырыткан эң дээр журналист ажыл дээш конкурсу. 2001 чылда журналистерин эң дээр ажылдары дээш Бүгү-Россия-нын конкурсуунун составына “Ажыл эртер” деп хевирин бир дугаар кирген. 2000 чылдың декабрь 1-ден 2001 чылдың октябрь 30-ге чедир ниити-Россия болгаш деви-кээр солунарына парлаткан материалдарын күлүп алыр. Тываның Журналистер эвилели ук материалдары 2001 чылдың декабрь 15-ке чедир иди үндүрер.

Бүгү-Россиянын “Офис-тен дашкаар” деп журналист конкурсу. Бо конкурсу кижилерин дышта-нылганын болгаш хандыкшы-лын, кадын бижылгап тура-рын, эстетиктиг кижизидил-гезин көргүзүп, а ол ышкаш бистин ниитилелистин культура хөгжүлдүзүн көргүс-кен, 2000 чылдың сентябрь 20-ден 2001 чылдың август 15-ке чедир парлаткан репортаж-тарын, чурумалдарын, анализ-тиг материалдарын, фото-чуруктарын кирер. Мате-риалдары 2001 чылдың сен-тябрь 1-ге чедир кирер.

“Чыдыг-чашпан” деп журналист конкурсу. Бо конкурсу кижилерин дышта-нылганын болгаш хандыкшы-лын, кадын бижылгап тура-рын, эстетиктиг кижизидил-гезин көргүзүп, а ол ышкаш бистин ниитилелистин культура хөгжүлдүзүн көргүс-кен, 2000 чылдың сентябрь 20-ден 2001 чылдың август 15-ке чедир парлаткан репортаж-тарын, чурумалдарын, анализ-тиг материалдарын, фото-чуруктарын кирер. Мате-риалдары 2001 чылдың сен-тябрь 1-ге чедир кирер.

“Чыдыг-чашпан” деп журналист конкурсу. Бо конкурсу кижилерин дышта-нылганын болгаш хандыкшы-лын, кадын бижылгап тура-рын, эстетиктиг кижизидил-гезин көргүзүп, а ол ышкаш бистин ниитилелистин культура хөгжүлдүзүн көргүс-кен, 2000 чылдың сентябрь 20-ден 2001 чылдың август 15-ке чедир парлаткан репортаж-тарын, чурумалдарын, анализ-тиг материалдарын, фото-чуруктарын кирер. Мате-риалдары 2001 чылдың сен-тябрь 1-ге чедир кирер.

Конкурстар дугайында тодаргай медээлер алыр диге, Тываның Журналистер эвилелини хары салгалыг секретары В. В. Журавлевче долгааш, билит ап болур. Телефону: 5-21-84.

БАЙЫР ЧЕДИРИШКИНИ

Россия Федерациязынын кооперация ажылдакчылары боттарынын профессионал байырлалын июль айның эгезинде демделгээр.

Кады ажылдап чоруур өөрүс — республиканың Хереклекчилер эвилелиниң садыг баазында ажылдап турарларга байырлалды таварыштыр алдын хүнү. ак-көк дээрни, аас-кежикти, ажыл-ижинге ак орукту, чедишкенин база эң-не кол чүүл — бижик кадыкшылды сөттилизе ханызындан күздөй.

РХЭ-ниң Шагаан-Арыда салыг баазынын ажылдакчылары Ошак, Шойдак.

Мал семиртилгези

СХЕМА-КАРТАЛАР

Көдөз ажыл-агый болгаш аш-чөм ямазынын мал ажылынын кылдыс начальныг Сергей Оюнуң дыннатканы болза, мал чалыгалаашкыны организаасты чоруп турар. Мал күш кирген.

Хонаш-туурагаларын, одар-белчилерин хей кезининг схема-картазын суму чагыргалары бо чылын белеткеп дооскан. Мал

Бадылдай НАРАДЫ.

“ШЫН” СОЛУНУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин эргим ачавыс, Тываның хоочун чогаалчызы Василий Лудупович ЭРЕНЧИНИН чырык адын Эркин кожуунун Төп библиотеказына тыпысп менгелгени-биле Эркин кожуун чагыргазына (даргазы К. А. Мон), кожуун библиотеказынын коллективинге (директору М. С. Шойду) база ол езупала киришкен бүгү чонувуска, хой саныг коллективтерге, ТР-ниң Культура болгаш иш-халыктыг (тел-лээс У. Б. Херте), ТР-ниң Чогаалчылар эвилелине (даргазы Ч. Ч. Куулар) база чогаалчы К. К. Чоодуга, ТР-ниң Пушкин атыг национал библиотеказына (тел-лээс Т. М. Ляндуп), республиканың өг-бүлө, ие-чаш фонду-

Бадыткал
НАЦИОНАЛИСТИЧ
ХӨӨННЕР ТУРБААН

Сөөлү үедө 1990 чылда орус чурттакчыларын Тыва-дан массалык-биле көжүп чоруп турган үезинде ышкаш болуушкуннар каталтап, орус, тыва кижилерин аразында национал чөрүлдөөлөр, үскү-лежишкенин эгелзэн деп чон аразында дидир-дидир чугаалап чоруп эгелзэн. Ындыг чугаалап кайын үнгөн-нел? Сөөлүнде билдингени-биле алырга, 2001 чылдың апрель 16-дан 17-ге дүне Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксы суурга орус, тыва анык-тарын аразында бөкүлүс болганын соонда, ындыг дидир-дидир тарап эгелзэн болган. Ук шөштүн соонда Хову-Аксында кожуунун төп эмнелгезинге хей саныг бижик багылгарлыг 4 орус хамааты дуза дилеп келген.

Ук фактыларга хамаа-рыштыр Чеди-Хөл кожуунун ишти херектер килдизинге 2001 чылдың апрель 21-де РФ-тин КХ-зынын 213-кү чүүлүнүң 3-кү кезээ-биле кеземче херээш оттурган. Бо хүнерге чедир каразыттырып турар үш кижинин ат-сыы билдин-ген. Истелге адаанда Б-биле болгаш когараан С-биле бөсөданы чорудуп, өчкүтерин алган. Оон билдингени-биле алырга, когараан кижилер, Хову-Аксы ортумак школазы-нын өөреникчилеринде ангыда, наркотиктиг бүдүмдөр анык-тамаал ажылгал тургаш илерзэн Шож үезинде кайы-даа тала арага шекенинде, наркотиктиг бүдүмдөр ажылгаанындан эзирик турганнар.

Оп-ла суурга май 9-та кан-дыг-бир багай чүе бодап алган кижилер хамааты Ш-тин бажының эжин уруп кирерин орадашкан. Ол үеде олар оон коданчы ыдын өлүрүп кааннар. Когараан кижинин сөзү-биле алырга, билдинмес кижилер тыва националдар бооп турар. Э-сеп оорлар, коданчы ыттар өлүрүп чорук ол суурда хүнүг чыгыс болуп, хомудан-чы-биле анаа-бир болуушкун

апарган.

Оон ыңай ук фактыларын эмин эрттир националистич уткалыг кылдыр хөөредип, улус бажы төөредип турар кижилер бары хомуданчыг. Оларын ат-сыы билдингени, профилатика ажылы чоруттуган.

Хову-Аксыне кожа суур-лардан аныктар массалык-биле кээп турар деп чугаалап, бодалдар бадыктаттынмаан. Ак-Тал, Элегес суурларда байдал оожум бооп турар. Хову-Аксы суурга хүнүн-не культура-массалыг, спортчу хей-ниити ажылдары чоруп турар. Ындыг оюннарга аныктар идепкейлик киржип, кандыг-даа националистич бөлүктөргө чарылбайн турар.

Хову-Аксынын чуртта-кчыларына ниити айтырыл-лары салып, харыларын алган. Чон чүгө кем-херек үүлгедикчилеринин өзүп турарына, аныктарын ажыл-га тургузарынын, хей-ниити ажылына хаара тудар ажыл-дыг багай чоруп турарына хомудал турар.

Кызыл хоорайга, Кызыл кожуунун төвү Каа-Хем суурга националистич утка-шынарлыг саазыннар астын-ганынын, хоорайнын социал хөгжүлдө департаментизинге, пенсия фондузунун эгел-лингге май 17-ден 18-тиң дүзүнде орус дылга парлаан бижиктиг саазынаарын хоора соп откапканын дугайында чугаалап чоруп турган. Херек кырында хинап көөргө, Каа-Хем суурга кандыг-даа саа-зынар астынмаан.

Кылып чоруттуган ажыл-дарын түннелинде нацио-налдар аразында чөрүлдөөлүг үскүлөжишкенин бооп турган дээр чектик чугаа-лар меге болган. Ындыг националистич хөөнер отту-рул, чөрүлдөөлөр үндүрерин орадашкан кижилерни РФ-тин КХ-зынын 282 чүүл-биле көөр апаар.

РФ-тин АЧФА-нын ТР-де Эргелелиниң парлагга албаны.

Уттундурбас овор
ЧОНУНГА ЧОКАНЧЫГ

Тыва улустун аас чогаалын сурагылг шинчелекчи база суртаалчызы, тыва чонун төлөпиг оолдарын бирээзи Ондар Киш-Чалаевич Дарымаан бистен, чырык өртемден чарлыг чорутканында бээр бир чыл бооп турар. Бодунуң чурттап, ажылдап келген назылында ол тыва чонунуң төөгүзүнө балалас исти арттырган. Тыва улустун чүгле аас чогаалын чыып бижик, сайгарып чоралгандан ангыда, Ондар Киш-Чалаевич — тыва улусчу эмнээш-кинге үлүг-хуузн кирген өртемден.

Ол 1934 чылда Сүт-Хөл кожуунун кайгамчык бойдус чурумалдыг Маңчурскке төрүттүнгөн. 1954 чылда Алдан-Маалдыр школазында кижизидикчи башкы бооп ажылдап эгелзээ, 1966 чылда Тываның өртем-шинчилеп институту-нун литература болгаш фольклор салбырынга ажылдай берген. Оон дор шүт өртем ажылыне шилчип, үрө-түн-нелдик ажылдап, аас чогаалы-ның чыккычы, чон аразына оон непередикчи болу берген.

Эки кылган ажыл элөп чиптес дээр болгай. Тываның гуманитарлыг институтунун өртем ажылдакчызы М. Орус-оон каш чыл бурунгаар Ондар Киш-Чалаевичинин дугайында “Тываның аныктары” солунга мынчаар бижээч болгай: “Оон чыгган аас чогаалын чүгле чамдыкты парлагга үнөп, а хей кезин институтун фондусунда кала-галаттынып чыдар. Кандыг материалдар чок дээр, ында аас чогаалынч барык шүтү хевирлери дээр, өртем-шинчилеп ажылынга акыктыг хей саныг чүүлдер бар. Бо чүнү херечилеп турарын дээр, институтун аас чогаалы фондусунда Дарыма-нын шүтү чыгган материал-дарын аныглааш. О. Дарыма-нын фондусу деп атты тылсыр үе келген”. Өртемденнин кирип турар саналы кончуг чөптүг болгаш негелделиг бооп турар.

Дарыма Ондар бодунун чурттап чоран назынында кайгамчык мерген угааныг тоокулары, чеченерин тып, оларын байлак болгаш уран-чечен чогаалдарын чонга чыч. арттыры берген. Ол Тываның аас чогаалынын алдын фондусу болуп арткан-даа. Ону чыып тургузар дээр Ондар Киш-Чалаевичинин Тывада чөтөзүнү булуң чок, өртем-шинчилеп институ-дун экспедициязы-биле-даа, боду чааскаан-даа чоруп турганын эш-өөрү чугаалап турар. Тываның ат сурагылг чечен-мерген тоолулары:

Дарыма Ондар бодунун чурттап чоран назынында кайгамчык мерген угааныг тоокулары, чеченерин тып, оларын байлак болгаш уран-чечен чогаалдарын чонга чыч. арттыры берген. Ол Тываның аас чогаалынын алдын фондусу болуп арткан-даа. Ону чыып тургузар дээр Ондар Киш-Чалаевичинин Тывада чөтөзүнү булуң чок, өртем-шинчилеп институ-дун экспедициязы-биле-даа, боду чааскаан-даа чоруп турганын эш-өөрү чугаалап турар. Тываның ат сурагылг чечен-мерген тоолулары:

Дарыма Ондар бодунун чурттап чоран назынында кайгамчык мерген угааныг тоокулары, чеченерин тып, оларын байлак болгаш уран-чечен чогаалдарын чонга чыч. арттыры берген. Ол Тываның аас чогаалынын алдын фондусу болуп арткан-даа. Ону чыып тургузар дээр Ондар Киш-Чалаевичинин Тывада чөтөзүнү булуң чок, өртем-шинчилеп институ-дун экспедициязы-биле-даа, боду чааскаан-даа чоруп турганын эш-өөрү чугаалап турар. Тываның ат сурагылг чечен-мерген тоолулары:

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГЯЗЫ:
Кустуур Сат, Елена Монгуш, Чимисмаа Монгуш, Айлан Монгуш, Сергей Херте, Таан-оол Херте.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРИ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторун оралакчы — 3-33-91.
Солун келбей барганда, дараазында телефон-нарже долгаар: 3-14-94.

КЛДИСТЕР:
Нитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, улутчул болгаш медээлер килдизери — 3-34-98, компьютер эрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16.
Солуну “Шын” солун редакциянын компьютер төвүне эрелгеп болгаш чыксаган. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парамал ама. Тираж 5742. Чагыг 66.

АГАР САНЬБЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк “Тыва-кредит”, Кызыл ИНН — 1701008465; корресп. 30101810600000000729 БИК 0430304729.
Солун Россия Федерациязынын Парлагга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлудулгалааш чорудулганын Тыва деви-кээр эргелелине бүртүктеткен.
Бүртүктеткен дугайы — Т-00007. ТР-ниң парлагга болгаш информация куржумтөдөөн типографияга парлаан.
(Кызыл, Шетюэно-Кравченко, 1).
Солунда парлагга болгаш материалдарын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүшүшкө барып болур. Айтылганын санары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээр авторлар боттары харалдаар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциянын коллектив.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.